
ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ
ԵՎ ՊԱՏՄԱՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

ԳԱՐԻԿ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Հայոց լեզվի զարգացման միջինհայերենյան փուլը պատմահասարակական բարդ հանգամանքներում է ձևավորվել: Ըստ հայերենի գիտական շրջանաբաժանման՝ այն ընդգրկում է XII–XVI դարերը¹: “Միջին հայերեն” եզրույթն առաջինը կիրառության մեջ է դրել հայագետ Յ. Կարստը², և այն գիտական շրջանառության մեջ է մինչ օրս: Մեկ այլ հայագետի՝ Ղ. Հովնանյանի ուսումնասիրության մեջ “միջին հայերեն” եզրույթի փոխարեն կան այլ որակումներ՝ “միջին օղակ”, “միջին ճյուղ”³:

Միջին հայերենը եղել է հասարակական զանազան խավերի հաղորդակցման լեզու: Այս հանգամանքը վկայում է, որ այդ գրախոսակցական լեզուն ունի տարբեր որակներ: Այս առումով ամենակարևորը և խնդրահարույցը տարածք առ տարածք, դար առ դար ի հայտ եկող լեզվական (բարբառային) զգալի տարբերություններն են: Հր. Աճառյանն այդ ոչ միատարրությունը ներկայացրել է այսպես. “... միջին հայերենը մի ընդհանուր լեզու չէր, այլ թե կային Հայաստանում և Հայաստանից դուրս բազմաթիվ միջին հայերեն բարբառներ, որոնցից մեկն էլ կլիկիյան հայերենն էր, որ պետականության շնորհիվ բարձրացավ գրականության: Ուրիշ բարբառների հետքեր երևան են գալիս տարբեր վայրերում գրված գրքերի և արձանագրությունների մեջ”⁴:

Միջին հայերենում բարբառային տարբերակվածությունը լեզվական զանազան դրսևորումներով ու փուլերով է ներկայանում: Ըստ լեզվական փաստերի՝ միջին հայերենի կազմավորման սկզբնական շրջանում այն թույլ արտահայտվածություն է ունեցել, հետագայում խորացել ու վերաճել է առանձին տերիտորիալ (տարածքային) բարբառների տարբերակման: Վաղ շրջանում ընդամենը նկատելի են այդ բարբառային իրողությունների սաղմերը, որոնք հետա-

---

¹ Գ. Ջահուկյան. Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 26:

² J. Kartst. Historische Grammatik der Kilikisch-Armenischen, Strassburg, 1901, S. 13.

³ Տէւ Ղ. Յովնանեան. Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, մասն առաջին, Վիեննա, 1897, էջ 47–48:

⁴ Հր. Աճառյան. Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1951, էջ 253:

գայում ավելի որոշակի և ընդգծված արտահայտվածություն են ձեռք բերում: Ըստ այդմ՝ միջին հայերենի տարբերակների առանձնացման գործում պետք է կարևորություն ստանան միջին հայերենով ստեղծագործող հեղինակների բնակության բուն վայրերի ճշգրտումն ու որոշումը: Այսպիսի աշխատանքը կօգնի լեզվական համակարգերի գործառնման հստակ բաշխում կատարել և միջինհայերենյան շրջանում գործառած բարբառների տարածման սահմաններ որոշել: Նման մոտեցումը կարևոր է, քանի որ միջին հայերենով ստեղծագործող հեղինակներն իրենց ստեղծագործություններում կամա թե ակամա ներկայացրել են իրենց բնակավայրերի (միջավայրի) խոսակցական լեզուները:

Միջին հայերենի յուրահատկությունների մասին հայոց լեզվի պատմաբան Ռ. Ղազարյանը գրել է. «... իբրև լեզվի զարգացման մի նոր որակ, միջին հայերենին ընդհանրապես բնորոշ է լեզվական ձևերի ու կառույցների խիստ բազմազանությունը՝ հիմնականում պայմանավորված միջնադարյան գրավոր տարբերադրյուններում միջինհայերենյան և գրաբարյան բազմաբնույթ իրողությունների գիրկընդխառն գործածությամբ և բարբառային տարբերի փոխներթափանցությամբ»⁵: Լեզվական այդ տարբերությունների կամ «գիրկընդխառն» վիճակի ճշգրտումը և այդ համակարգերի միմյանցից սահմանազատումն ունի սպառնիչ հիմնավորումների անհրաժեշտություն: Լեզվական այդ տարբերությունները համակարգված չեն ու ցաքուցրիվ են, ուստի՝ ենթակա են բացարձակ և հարաբերական վերականգնումների: Այս առումով միջին հայերենի առանձնահատկություններն ուսումնասիրած, ոլորտի տեսաբան Մ. Մարգարյանը գրել է. «... միջին գրական լեզվի պատմության համար խիստ կարևոր է նրա բարբառների ճանաչումն ու քննությունը, որովհետև բարբառների ճանաչմամբ հնարավոր կլինի որոշել գրական լեզվի և նրա բարբառների կապի աստիճանը, գրական լեզվի միասնական կամ ոչ միասնական լինելու իրական հիմքերը»⁶:

Հայ իրականության մեջ միջին հայերենը հետաքրքրությունների մեծ շրջանակ է պարունակում: Հայոց լեզվի պատմության հիմնախնդիրներով զբաղված գրեթե բոլոր երախտավորները՝ Ա. Այտրնյանը, Ղ. Հովնանյանը, Հր. Աճառյանը, Յ. Կարստը, Մ. Աբեղյանը, Ս. Ղազարյանը, Գ. Ջահուկյանը, Ռ. Ղազարյանը, Հ. Մուրադյանը, Մ. Մարգարյանը, Լ. Հովսեփյանը և այլք, փաստել են, որ միջին հայերենը երբեք չի եղել լեզվական միասնական նորմաներով, միատարր որակներով ներկայացող լեզու: Միջին հայերենի նորմավորման օրինաչափությունների մասին Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Եթե գրաբարի սկզբնական և նոր գրական հայերենների վերջին փուլերը բացահայտորեն նորմավորված և միասնական

⁵ Ռ. Ղազարյան. Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, Երևան, 2001, էջ 3-4:

⁶ Մ. Մարգարյան. Գրական միջին հայերենի տերիտորիալ տարբերակների հարցի շուրջը (XII-XIV դարեր).- Լեզվի և ոճի հարցեր, III, Երևան, 1975, էջ 212:

գրական լեզուներ են, ապա միջին հայերենի պատմության ողջ ընթացքում այդպիսի բացահայտորեն նորմավորված և միասնական վիճակ դժվար է արձանագրել. նրան հատուկ են ձևերի բազմազանությունը և բազմիմաստությունը⁷: Որպեսզի ցույց տա միջին հայերենի լեզվական միասնական համակարգերի բացակայությունը, Հ. Մուրադյանը միջին հայերենի գրավոր հուշարձանների լեզվական տվյալների հիման վրա վերականգնում է բաղաձայնական չորս համակարգ՝ ա) բուն միջին հայերենին վերագրվող եռաստիճան տեղաշարժ-տեղափոխությամբ, բ) գրաբարատիպ և արևելահայ գրականի տիպի, գ) Մշո և Կարնո բարբառների տիպի, դ) արևմտահայ գրական լեզվի երկաստիճան խլազուրկ⁸:

Լ. Հովսեփյանը, նկարագրելով XIII դ. հայերեն ձևազրկների հիշատակարանների լեզուն, փաստում է, որ միջին հայերենն ունի բավական խայտաբղետ պատկեր: Ըստ հետազոտողի՝ միջին հայերենն իր նորմավորմամբ ու միօրինականացմամբ չի հասնում գրաբարին, չի հաղթահարում նույնիմաստ քերական ձևերի բազմազանությունը, իսկ խոսակցական լեզուն տարբերակային է՝ «... խոսակցական լեզուն արդեն ի հայտ էր բերում բարբառային զգալի տարբերություններ⁹»:

Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ միջին հայերենը միատարր չի եղել գրեթե ամենուր՝ հայախոս և ոչ մի վայրում: Տարածքային տարբեր միավորներից մեզ հասած լեզվական նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բնակավայրերն ունեցել են բարբառային կայուն օրինաչափություններ: Հիշատակենք մի քանի լեզվական վկայություններ: Հնչյունական համակարգ. այ>ա, եա>ե՝ մէկ այլ>մէկալ, փայտ>փատ, ցորեան>ցորեն և այլն (Կիլիկյան հայերեն), այ>ե, եա>ե՝ հայրենիք>հերենիք, այլ>էլ, իւրեանց>իրենց և այլն (Կր ճյուղ), այ>ե, իւ>ու, եա>ե՝ այրկան>երկան, դիւր>դուր, ածեալ>ածել և այլն (Լ ճյուղ): Ձևաբանական համակարգ. հոգնակի թվի հոլովում ո հոլովիչով՝ սֆուֆնի> սֆուֆնոյ («դեղափոշի») և այլն (Լ ճյուղ), հոգնակի թվի հոլովում ո և ու հոլովիչներով՝ հաւկթեր>հաւկթերոյ, կողեր>կողերուն և այլն (Կիլիկյան հայերեն), հոգնակի թվի հոլովում ու հոլովիչով՝ իշան>իշանուն, թոռներ>թոռներուն և այլն (Կր ճյուղ): Հենց այս լեզվական երևույթներն են հանգեցնում լեզվական որոշակի տարբերությունների և ընդհանրությունների առաջացման, որոնց համամասնությունը, բնականաբար, տարբեր է: Նկատի առնելով լեզվական ընդհանրությունները՝ Մ. Մարգարյանը գրում է. «... միջին հայերենի տերիտորիալ տարբե-

⁷ Գ. Ջահուկյան. Միջին հայերենը որպես լեզվական որակ. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1993, № 1, էջ 16:

⁸ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1972, էջ 123:

⁹ Լ. Հովսեփյան. ԺԳ դարի հայերեն ձևազրկների հիշատակարանների լեզուն, Երևան, 1997, էջ 10–11:

րակների միջև ընդհանրությունները պայմանավորված են նաև լեզվի զարգացման այդ փուլին հանգող ներքին տենդենցների նկատելի համընթացությամբ, մի հանգամանք, որը հիմնականում արդյունք է հին հայերենի՝ բարբառային առումով առավել միասնության¹⁰:

Միջին հայերենի բարբառային տարբերակվածությունը լավագույնս գնահատում է Մ. Աբեղյանը: «Գուսանական ժողովրդական տաղեր» աշխատության մեջ նա վերլուծում է միջնադարում ժողովրդական («աշխարհական») մտածողության ակունքներում ծնունդ առած հայրենների և անտունիների լեզվական որակները. «... այդ գուսանական ժողովրդական տաղերը հորինված են զանազան դարերում և այլևայլ տեղերում, և դրանց հեղինակները յեղել են զանազան բարբառներով խոսող մարդիկ: Բնականաբար այդ փոքրիկ յերգերի լեզուն միակերպ չի. դրանց մեջ յերեվան են գալիս նաև տարբեր բարբառների ձևեր: Ապա՝ քանի վոր դրանք ապրել են բերանացի, դրանց լեզուն ևս, ինչպես ժողովրդական յերգերի լեզուն ընդհանրապես, միշտ յենթակա յէ յեղել փոփոխության, միշտ վերանորոգվել է: ... Այսպէս՝ նույն բառերը գործածված գտնում ենք տարբեր ձևերով՝ օնքներ, ունքեր, ուներ, յուներ. այլ, ալ, էլ. այն, ան, էն. կայր, կար, կէր. ոտից, ոտվնու. անկաւ, ինկաւ, ընկաւ. տեսանել, տեսնուլ. ելանել, ելնել, ելնուլ. չեմ ի սիրել, չեմ սիրել, չեմ սիրեր և այլն: Յերբեմն այսպիսի տարբեր ձևեր կան վոչ միայն վարիանտների, այլ և միևնույն հայրենի մեջ. հին ձևի հետ նորը, մի բարբառային ձևի կողքին մի ուրիշ բարբառինը: Դա առաջանում է նրանից, վոր այս ամենը կատարվել է բնական ճանապարհով, առանց վորևէ դիտավորության, անզգալիորեն»¹¹: Ըստ էության, Մ. Աբեղյանն իր վերլուծություններում լեզվական ցայտուն վկայություններով ներկայացնում է միջինհայերենյան շրջանում բարբառների տարբերակային արտահայտվածությունը:

Ըստ մեր դիտարկումների՝ միջին հայերենի շրջանում ի հայտ եկած տարածքային տարբերակների առաջացմանը նպաստել են պատմահասարակական մի շարք գործոններ: Այսպես՝

ա) պետություն ու պետականություն չունենալը. պետական, վարչական, տնտեսական համակարգերի բացակայությունը միջին հայերենի շրջանում խաթարել էր միասնական կենսագործունեությունը և զարգացումը: Այս հանգամանքները խորացնում են լեզվական համակարգերի տարբերակվածությունը՝ նպաստելով առանձին տարածքների ոչ միասնական զարգացմանը: Ինչպես գիտենք, այս ժամանակահատվածում հայ ժողովուրդը մասնատված էր ու երկփեղկված: Կիլիկիայում ստեղծվել էր հայկական անկախ թագավորություն,

¹⁰ Մ. Մ ա ր գ ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 220:

¹¹ Մ. Աբեղյան. Գուսանական ժողովրդական տաղեր, Երևան, 1940, էջ 19–20:

պատմական Հայաստանի հյուսիսային, արևելյան նահանգները Ջաքարյան իշխանների տնօրինության ներքո էին, իսկ Հայաստանի մեծագույն մասը՝ կենտրոնական ու հարավային շրջանները, սելջուկ-թուրքերի լծի տակ էր: Կիլիկյան թագավորության անկախության ժամանակահատվածում՝ XIII դ. կեսերին, սկսվում է հայ ժողովրդի երկատման մյուս էտապը: Մոնղոլական պետության հրոսակների հարձակումները մեծ ծավալներ են ստանում: Քաղաքական ու տնտեսական նման պայմաններում պատմական Հայաստանը պահպանում էր կիսանկախ վիճակ, իսկ Կիլիկիայում հայկական պետության գոյությունը տնտեսական և մշակութային առաջընթացի ու վերելքի շնչին հնարավորություններ էր ստեղծում:

բ) Լեզվական տարբերակների առաջացման համար կարևոր նախադրյալներ են միջին հայերենի շրջանում կատարված զանգվածային գաղթերը բուն Հայաստանից դեպի Կիլիկիա, Ասիայի ու Եվրոպայի զանազան երկրներ¹², ինչպես նաև՝ լեզվական այլ հանրությունների՝ սելջուկ-թուրքերի ու թաթար-մոնղոլների ներթափանցումը Հայկական լեռնաշխարհ¹³: Այսպիսի իրավիճակը նպաստում է, որ հայախոս հանրություններն աստիճանաբար մեկուսանան իրարից, կենսագործունեություն ծավալեն լեռնային տարբեր անմատչելի գոտիներում և մեկուսի հովիտներում: Գոյացած և աստիճանաբար գոյացող լեզվական “կղզյակներում” տերիտորիալ (տարածքային) միավորների առաջացումը լեզվի բնականոն փոփոխությունների հիմք է դառնում: Ա. Այտընյանը միջին հայերենի լեզվական տարբերակների առաջացման հիմքում էական է համարում հարատև գաղթերը՝ իր տերմինավորմամբ “Գաղթականությունը”-ը: Նա գրել է. “Ինչ է ուրեմն գաղթականությաննց՝ ընդհանուր լեզուին վրայ ազդեցությունը. եթե ոչ՝ ազգին բաժանմունքներովը լեզուի ալ նորանոր բաժանմունք յառաջ բերել”¹⁴, ապա եզրակացնում է՝ “Մենք մինչև գաղթականությաննց սկիզբները՝ շատ թեթև ու կիսապատար գաղափար մ’ունինք Հայաստանի գալատականներուն վրայ. բայց ինչ-

¹² Տե՛ս Հայ գաղթաշխարհի պատմություն, հ. 1–2, Երևան, 2003, հ. 3, Երևան, 2013, Ա. Ալպոյաճեան. Պատմություն հայ գաղթականության. հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը, Բ, Գահիրե, 1955, Գ, Երևան, 2017, Հր. Աճառյան. Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, նաև՝ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1959, էջ 13:

¹³ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1976, հ. 4, Երևան, 1972, նաև՝ Հ. Մանանդյան. Երկեր, Գ (Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության), Երևան, 1977, նաև՝ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 7–39, մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 7–33:

¹⁴ Ա. Այտընեան. Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Երևան, 1987, էջ 165:

պէս Անեցոց երոստական հատուածը, նոյնպէս դէպ ի արեւելք եւ հիւսիս անց-նողներն՝ որ արդէն ասկէ քանի մը դար յառաջ ալ իրենց հիմնական լեզուն կը խօսէին, եւ իրարմէ տարբեր տարբեր լեզուներ ունէին, իւրաքանչիւր իրենց հին գաւառականն առած էլած են Հայաստանէն: Ասիկա բաւական է ցուցնելու՝ թէ գաղթականութեանց սկիզբներէն յառաջ Հայաստանի (եւ Կիլիկիայի) աշխարհիկ լեզուն քանի մը տեսակ էր¹⁵:

Ա. Այտրնյանի արտահայտած տեսակետը մեկ դար անց ընդունել ու կարևորել է նաև Գ. Ջահուկյանը: Հայերենի զարգացման միջինհայերենյան շրջանում լեզվական համակարգերի պարզեցման ու տարբեր ձևերի ազատ գործածության, գուգաձևությունների ու անմիօրինակությունների առատությունը, այլև նորանոր տարածքային տարբերակների առաջացումը, ըստ Գ. Ջահուկյանի, պայմանավորվում է հայ ժողովրդի վայրից վայր տեղաշարժերով. նրա՝ «Բարբառային տարբերություններն այս շրջանում նշանակակից չափով աճում են՝ տերիտորիալ առանձնացման և աշխարհի տարբեր մասերում հայկական գաղութներ հաստատելու ուժեղացող պրոցեսների հետ կապված: Գծագրվում են ժամանակակից բարբառային տարբերությունների սաղմերը»¹⁶:

զ) Լեզվական նախադրյալները նույնպէս առանցքային են միջին հայերենի տարածքային տարբերակների ձևավորման համար: Այստեղ կարևոր են մի քանի հանգամանքներ՝ ա) լեզվի՝ որպէս բնական զարգացող օրգանիզմի փոփոխությունների ենթարկվելը ժամանակի ընթացքում, բ) հին լեզվական որակներին նոր լեզվական որակներով փոխարինելը կամ հնի և նորի միաժամանակ, համատեղ գործածությունը, գ) թեքական (համադրական) բնույթ ունեցող հին հայերենի աստիճանական պարզեցումը, նրա բարդ համակարգի քայքայումը, գերազանցապէս կցական մասնիկավորում ունեցող, վերլուծական տիպի լեզու դառնալը: Մ. Մարգարյանն իրավացիորեն գրում է. «... միջին հայերենի տերիտորիալ տարբերակների միջև ընդհանրությունները պայմանավորված են նաև լեզվի զարգացման այդ փուլին հանգող ներքին տենդենցների նկատելի համընթացությամբ, մի հանգամանք, որը հիմնականում արդյունք է հին հայերենի՝ բարբառային առումով՝ առավել միասնության»¹⁷: Ղ. Հովնանյանը, հետազոտելով XII–XVII դարերում ստեղծված «ռամկօրէն մատենագրութիւնը» իր ուսումնասիրություններում կարևորում է «նախնեաց ռամկօրէն»-ի դարից դար օրինաչափ փոփոխության ենթարկվելու և միջին դարերում ստեղծված գրականության՝ հին ու նոր լեզուների միջև «միջին օղակ» լինելու հանգամանքը՝ «... բնական անցքն է միոյն առ միւսն»: Փորձելով գնահատել ժամանակի խոսակցականների՝ գրա-

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Գ. Ջահուկյան. Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 45:

¹⁷ Մ. Մարգարյան. նշվ. աշխ., էջ 220:

կանության լեզու դառնալու հանգամանքը, նա գրել է. «Բայց իրօք եւ արդեամբք կայ այս երկրորդ (միջին) ճիւղը, որ կարծուածէն ընդարձակ է, եւ ըստ բաւականին հետաքրքրական: Վերջին 6–7 (ԺԲ–ԺԷ) դարուց մէջ թէպէտ գտնուած են ոչ սակաւք, որ իւրաքանչիւր ժամանակի գրաբարով գրած են, բայց բազմագոյնք ռամկօրէն կամ՝ ռամկախառն բարբառով վարուած են: Արդ ասոնց գրուածոց մի մասը պահուած է, եւ այս է՝ որ Ռամկօրէն մատենագրութիւն կը կոչենք»¹⁸:

Յ. Կարստը, նույնպէս կարևորելով լեզվի զարգացման բնական օրինաչափությունները, միջին հայերենի լեզվական նախադրյալների ձևավորման հարցում հիշատակում է հետևյալ հանգամանքները. «Միջին հայերեն մենք անվանում ենք անցման փուլը հին և նոր հայերենի միջև, երբ հին հայերենը հնչյունաբանական առումով կորցրել է իր նախնական ամբողջականությունն ու ենթարկվել նկատելի փոփոխությունների: Դրանք են՝ ա-ի կորուստը միջին վանկում, երկբարբառների՝ արդեն հիմնականում ավարտված պարզեցումը և բաղաձայնների երկրորդ հայկական տեղաշարժը: Ձևաբանական առումով տեղի են ունենում, համաբանության սկզբունքով պայմանավորված, նկատելի նորագոյացություններ: Միջին հայերենի շրջանը տևում է մոտավորապես Ժ դարից մինչև ԺԵ դարը, երբ սկսվում է նոր հայերենի շրջանը, որի լեզուն նույնպես որոշ հասկանիչներով տարբերվում է միջին հայերենից»¹⁹:

Կարծում ենք՝ հայերենի բարբառների առաջացման, ձևավորման և կազմավորման համար քննարկման ենթարկվող պատմահասարակական ու լեզվական նախադրյալներից բացի կարևոր են նաև բնակչիմայական պայմանները: Պատմական Հայաստանի լեռնային գոտիներով հարուստ լինելը տարածքային տարբերակների առաջացման և դրանց գոյությունը հիմնավորող կարևորագույն հանգամանքներից է: Բնակչիմայական պայմանների պատճառով է նաև, որ լեզվական հանրույթներն ապրում են միմյանցից մեկուսացած, լեզվական առանձին «կղզյակներում»:

Ինչպես տեսանք, միջին հայերենի բարբառային տարբերակվածության լեզվական և պատմահասարակական նախադրյալները գլխավորապես պայմանավորված են հայ ժողովրդի հարատև տեղաշարժերով, ոչ միասնական սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական զարգացման ընթացքով, ինչպես նաև՝ միմյանցից մեկուսացած ապրելակերպով:

Կատարված վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ միջին հայերենի շրջանում հայերենի մի շարք բարբառների գոյությունը՝ դրանց վերջնական ձևավորումն ու կազմավորումը, ուղղակիորեն վերոբերյալ փաստերով և հանգամանք-

¹⁸ Ղ. Յո վ ն ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 47–48:

¹⁹ Յ. Կարստ. Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Երևան, 2002, էջ 13:

ներով են պայմանավորված: Արդյան լեզվաբանական վերականգնումներով վիճարկման ենթակա չէ, որ միջին հայերենի շրջանում եղել են հայերենի բազմաթիվ բարբառներ: Մակայն մոտավոր է ճշգրտված կամ գրեթե ճշգրտված չէ, թե որ վայրում ինչպիսի որակական հատկանիշներ ունեցող բարբառներ են եղել, կառուցվածքային ինչպիսի առանձնահատկություններ ու համակարգեր են ունեցել: Միջինհայերենյան բազմաբնույթ լեզվական նյութերի և աղբյուրների քննությունն արդիական է ու կարոտ նորովի լուսաբանման: Հետազոտություններով կորոշվեն տարածքային տարբերակների սահմանները և բնակավայրերի լեզվական համակարգերը: Միջին հայերենով ստեղծագործած հեղինակների տարածքային (արեալային) պատկանելությունը՝ արդեն իսկ վերականգնված և վերականգնելի, կօգնի տալ վերոնշյալ հարցերի պատասխանները: Ի դեպ, կատարվելիք վերականգնումներում պետք է մեծ կարևորություն ստանան նաև վիճարկման ու ոչ վիճարկման արձանագրություններով ավանդված լեզվական փաստերը:

Եղած լեզվական հատկանիշների հիման վրա բնակավայրերի ու առանձին շրջանների լեզվական համակարգերի ու բարբառային համայնապատկերի բացարձակ կամ մոտավոր վերականգնումներով հնարավոր կլինի որոշել լեզվական տարբերակների միմյանցից սահմանագատումը: Մ. Մուրադյանն այս առումով գրել է. «Հնարավոր է դառնում պարզել այս կամ այն վայրի գրավոր կամ գրական միջին հայերենին ինչ իրողություններ են բնորոշ, դրանցից որոնք են բարբառային, որոնք միջին գրական, որոնք գրաբարյան, ինչ առնչություն, ինչ զանազանություն կա տարբեր վայրերի միջին հայերենում»²⁰: Մեզ ավանդված լեզվական իրողությունների հաշվառումը, դաստասումը, ինչպես նաև տարատեսակ լեզվական բաց օղակների վերականգնումները հնարավորություն կընձեռեն նոր լույսի ներքո վերջնական գնահատական տալ միջին հայերենում եղած ոչ միայն լեզվական տարբերակների, այլև գրական լեզվի ու բարբառների տարբերակման և միմյանցից տարանջատման ենթադրյալ, հիպոթեզային դրույթներին:

Քննարկման ենթակա չէ այն, որ միջին հայերենում կան լեզվական տարբերակների հիմնականում երկու դրսևորում՝ միջին հայերենի գրական տարբերակներ, որը, ի դեպ, հետազոտական այլ խնդիր է, և միջին հայերենի խոսակցական տարբերակներ: Խոսակցական տարբերակների գոյության վկայությունը, ինչպես Ղ. Հովնանյանն էր մատուցում, «ռամկօրէն գրականութիւնն» է: Այս գրականության տվյալները, մեր խորին համոզմամբ, մեծ կարևորություն ունեն միջինհայերենյան լեզվական տարբերակների վերականգնումը կատարելու հե-

²⁰ Մ. Մ ա ր գ ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 215:

ռանկարում, քանի որ կենդանի, խոսակցական լեզվի ու նրա տարբերակների ներթափանցումները լավագույնս երևում են այդ ստեղծագործություններում:

ЯЗЫКОВЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ДИАЛЕКТНОЙ
ВАРИАТИВНОСТИ СРЕДНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

ГАРИК МКРТЧЯН

Резюме

Среднеармянский язык не был гомогенным практически нигде, и устойчивые диалектные закономерности существовали на разных территориях. В языковых и социально-исторических предпосылках вариативности среднеармянского языка основная роль принадлежит следующим факторам: а) отсутствие государства и государственности, нецелостный процесс социально-экономического развития; б) непрерывная дислокация и миграция армянского народа; в) естественные закономерности развития армянского языка; г) природно-климатические условия.

LINGUISTIC AND SOCIO-HISTORICAL PREREQUISITES OF MIDDLE ARMENIAN
DIALECTIC DIFFERENTIATION

GARIK MKRTCHYAN

Summary

Middle Armenian was never homogeneous almost anywhere and had stable dialectical patterns existed in different places. The main role in the linguistic and socio-historical prerequisites of the Middle Armenian dialectic differentiation belong to the following factors: a) absence of state and statehood, incomplete process of socio-economical development, b) constant incessant dislocation and emigrations of Armenian people, c) natural patterns of the development of Armenian language, d) natural-climatic conditions.